

1843-1895

ՀԱՏՈՐ ԵԳ

ՅՈՒԼԻՍ

ՀԻՆ ՀԱԻԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

ՊԼ. Ժ. - ՄԱԳՈՒԹԻՒՆ. - ՄԱՐԳԵՐԱՆՆ ՍԱՄԱԴ

(Տես յէջ 241)

ԲԱԿԻ պաշտաման հանդիսական ժամերն՝ օրուան հինգ պահերն «էին, ըստ Պարօից կեան, իսկ կրակի Պաղնուազոյն նուէրն էր Հումա; ըստ Հընդ-կաց Սումա, որ ըստ ոմանց է Համհամ կամ Համիմ ըսուած բոյսն, Anomum ըստ Հատինաց, որ որթոյ նման անուշահոտ ողկոյզներ բերէ և անոր հիւթն. այս հիւթէն զանգած կոտորներ ձգեն կրակի մէջ. ըստ բուսաբանից՝ յատուկ Sarcostema viminialis կ'ըսուի բոյսն: — Կենդանեաց զոհ չէր ըլլար Կրակի, բայց հարկ էր ամեն աւտելի կենդանի այլ նախ նուիրել տնոր, իբրեւ սրբելու համար, և յետոյ մարթել և աւտել. այս է յազիչ ըսուածն (ի գիրս Եղիշէի), և պատուիրուածն, « Պատրուանաբ մի » մեղցին անցազ, եթէ յազեաց իցէ և եթէ » յայծեաց և եթէ յարջառոց, և եթէ ի

» հաւուց և եթէ ի խոզաց »: Յագեալ և նուիրեալ միսն կոչուէր Միշարտա (Միւրտ?): Մէկ սովորական նուէր մ'այլ էր բազարջ հացի մանր նկանակ, զոր Տարոնե կամ Տարանոնոյ կոչէին: Վերոյիշեալ Ս. Աստուածատրոյ (Յիւդաիքագոյի) վկայաբանութեան մէջ՝ յիշուի և զոհս աղտեզ մատուցանել Կրակի, որ չեմ գիտեր ի՞նչ նշանակէ: — Զոհելն և աղօթելն միանգամայն ըստ մազդեզանց կոչուէր Եագ և յազել:

Բաւական համարինք այսչափս Զրադեշտի և մոգուց կրօնից ծանօթութեան, որք զեռշատ և շատ աւանդութիւններ և վարդապետութիւններ ունէին, իրարմէ տարբեր և աւտելի կամ պակաս. մեր Եղիշէ վ. կ'ըսէ իրատեն, Ե դարուն, « Հինգ կեշտք են՝ որ զրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեան » և են, նախ, հասարակաց Զրադեշտական կրօն.

քրն. յետոյ, Ամպարտաքան, Բողապաշտն, Պաշխանիկն և Պարսկադեմն⁽¹⁾։ յայտ է որ յետինքս նորագոյն ժամանակաց աղանդէ էին, մէկն Պարթեւաց, միւսն Սասանեանց տէրութեան ատեն ընկաւնուած։ որոց զանազանութիւնն և յաւելուածն շատ ծանօթ չեն մեզ և ոչ հարկաւոր մեր նպատակին։ Կ'աւելցնեն Եղիշէ, թէ այս հինգէն զատ « Է » միւս եւս այլ վեցերորդ, զոր Պետմոգն » (կամ Մողպետն) կոչեն »։ և ուլ որ այս ամեն աղանդոց կամ մասանց հաւատոյ հմուտ ըլլար՝ Համակոյն կոչուէր, իբր ամենահաւատ։ Այսպիսի էր այն մողպետն՝ որոյ յանձնուեցան Ս. Ղեւոնդեանք՝ ի բանտ և ի փորձ, և որոց շնորհով ինքն ընդունեցաւ զքրիստոնէութիւն և եղաւ կատարեալ հաւատասցող և պսակակից Սրբոցն, անոնցմէ առաջ — Յայտնի է բառէն որ մողոց զըլխաւոր նշանակէ Մողպպետն և Մոռպետ։ Ի հինգերորդ դարու՝ կը համոզատաւարանէր մեր եպիսկոպոսին, բայց հետզհետէ այդ անուան կարեւորութիւնն պակսելով՝ այժմ նշանակէ քահանայ, որում նոյն դարուն կ'ըսուէր՝ մոգ։ Դիտելի է որ Աւեսդայի մէջ քահանայի կ'ըսուի Արարվան, և ոչ երբեք մոգ։ այս գրոց մէջ վարդապետի կ'ըսուի Արարարաիդի, յորմէ կրճատուելով ձեւացաւ Հէրպատ, վարպետ։ այժմ Հէրպատը՝ քահանայէն մովպետէն ստորին դասակարգ մի կը կազմեն։ Գերագոյն մողպետն կոչուի Տեսգոտրի տեսգոտրան, որ ըստ բառին նշանակէ հզոր ձեռքով (ձեռներեց)։ յորմէ թուի և մեր դաստիարակ բառն։ Եղիշեայ դարուն կ'ըսուէր՝ Մողպետաց մողպետ, ինչպէս ի գիրս մեր նախնեաց գրուի Մովպետսան մովպետ։ այս կոչման հետ Եղիշեայ գրոց մէջ կայ գրուած և Ռատ, զոր ոմանք յատուկ անուն մարդոյ կարծեր են, բայց նշանակէ տէր, գիտուն, և մեծ։ — Մողոց զգետսն պարզ սպիտակ պատմունան է, որ սագրա կոչուի, մէջքերնին զօտի (քոստի) չորս հանդուցով, ի զըլուինին հայկական կամ փոխզական խոյր կամ գդակ՝ երկայն ականջներով կամ փէ-

շերով, բերանին անով ծածկելու համար. մողպետաց խոյրն աւելի շիտակ է. իսկ ի ձեռուրնին բռնածը արդէն վերը յիշուեցաւ, Ռան և Բարսանք։

Հարեւանցի խօսք մ'այլ ըսենք մողոց կարծեաց՝ մարդկան և արարչութեան վրայոց, որ զուցէ մեր հին Հայոց այլ երբեմն ընդունելի եղած ըլլայ, թէ և շատ արտառոց։ Յետ Ամաքանդաց և յառաջ քան զայլ աւան արարած՝ եղած է կամ Որմիզդ ստեղծած է ցույ մի, Ապոստատ կոչուած։ զոր նախանձողն Ահրմէն կու սպաննէ։ բայց Որմիզդ անոր հիւթէն զոյացրեն զբոյս և զկենդանիս, նա և զառաջին մարդն՝ անուանեալ Քիշուստրոս կամ Քիշիստրոս 𐬕𐬀𐬎𐬭𐬀𐬎𐬭𐬀, զսա այլ կու սպաննէ չարն։ իսկ Որմիզդ անկէց այլ կու հանէ այր և կին մի, Միշիա և Միշիանա, իբրեւ Ագամ և Եւա, որք կ'ըլլան նախածնողք մարդկութեան։ Այսպիսի ծագման պատճառաւ մեծ պատիւ մ'ունի ցուլն առ մոցս, մանաւանդ սպիտակն, որպէս և առ Հայս։ զոր յայտնին Տրդատայ և իր հօր Խոսրովու ըրած զոհքն և նուէրքն առ շատուածս իւրեանց. և այս նախաստեղծ ցույ կենդանոյ աւանդութեամբ թուի գիտնոց՝ թէ Նինուէի նորագիտ աւերակաց մէջ գտուած մեծամեծ քարեղէն Յուլ-առիւծ և մարդ-միացեալ արձանքն կանգնած են արքունեաց դրանց և պարսպաց քով։

Մարզուս վախճանին աւելի ուղղամիտ կարծիք ունէին մողք, ընդունելով հանգեր. ձեալ կեանք մի, բարինքուս արքայութիւն և չարաց գովիք, որ կոչուի Տուգախ։ երկուքին միջոցն կամուրջ մի կայ Զինեկատ կոչուած, ուսկից պէտք է անցնին յարքայութիւն գնացողք։ և որպէս զի Ահրմէն անոնց վրայ յարձակի՝ հօն պահապան կենայ՝ մեծ և ահաւոր շուն մի, Յախակ-կուսաշ անուն, (թերեւ ըստ հայ բառի ցուկ, շան զունը նըշանակելով)։ Արքայութիւնն կոչուի Ահու-վահիսդա, այսինքն Ազնիւ քնակաբան։ բայց երեք կարգ կամ աստիճան է, իբր երկինք երկինց. առաջինն՝ Համաստան-պիհիշք՝ երկրէս ինչուան աստղերը բարձրանայ. երկրորդն՝ Մահ-րիա-պիհիշք՝ յաստեղաց մինչեւ յարեգակն. երրորդն Կարթ-տմանա՝ տուն երգոց,

1. Ասոնց վրայգը հմտական գրուած մի հրատարակուած է ի Բագմամիպի տարւոյս էջ 51։

պահլաներէն, նոր պարսկերէն՝ ֆարսագան: Քուն արքայադասն է բնակարան Ումըզդի, որ բազմի ի վէհէնդհմ զահայո՝ ի ծայր սրբազան բարձր Հարս-պրեհգայիդի լերին, յորմէ հիմայ ծածօթ անուն կովկասեան և պարսկական Էլպուրդ լերանց: Պէյմէն հրեշտակապետն կ'առաջնորդէ արդարաց հոգեաց և անվտանգ հասցնէ յարքայութիւն. բնդ հակառակն, մեղաւորք տառաշնելով կամըրլին վրայ՝ զլորին ի վայր, ի դոխս. իսկ միջակ հոգիք, այսինքն որոց բարիքն և չարիքն հաւասար ըլլան, վերոյգրեւալ Համախտան-պէհիշկ կայանքում մնան: Մեհեւեց հոգեաց համար սահմանուած են աղօթք և չափ աղօթից, և աղանք առ Դահման հոգեհան հրեշտակն, որոյ անուամբ կոչուին և աղօթքն ննկեցեցեց. իսկ հասարակ աղօթքն՝ Աֆրիս, զովութիւնք՝ Նեայիշ: Մեծամեծ մեղքն Դահմաֆոր կոչուին. մեղաց քառութեան համար զիսաւոր ապաշխարանք է՝ ֆեսասկար ճնիներ և զեռուններ սպաննել ջնջել. — Աշխարհի վերջն պիտի ըլլայ երրորդ հազարամեայ դարուն ետքը, այսինքն Զրադեշտէն 3000 տարի ետեւ. երբ պիտի երեւնան Հոշտերպաւի և Հոշտերմահի (իրբ Ենովք և Եզիւ) հրաշագործք, մարդկան բարի վարք քաղողելու. անոնցմէ վերջ պիտի զայ ի Գանսէ (Գանձակ?) իրան երկրի՝ Սէրխոշ, քաջ հետեւող Զրադեշտի, և յաղթելով Ահմէնի՝ Գ. դարն պիտի սկսի յարութեամբ մեհելոց: Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ յարութիւնն՝ Ֆրաշաքարդ (Հրաշակերտ?) հարցեր է ինքն Զրադեշտ առ Ումըզդ, և սա պատասխաներ. Ինչպէս ցորենի հատն որ ընկնի ի հող՝ կու բուսնի և կ'աճի, այսպէս երկիրս այլ նորոգուած՝ պիտի դուրս բերէ ոսկորները, աքիւնը և կեանքը, ինչպէս որ էին առաջ: Սէրխոշ պիտի դատէ զմարդիկ. անմաքուրները համաճօտ բայց սաստիկ կեդրով մի պիտի մարքէ քաւէ. մեծ մեղաւորները պիտի դատապարտէ, որք Դարդաստ կամ Դարվանտ կոչուին. յետ բաժանման արդարաց և մեղաւորաց՝ մեծ լացով և կծով, երեք օր և երեք գիշեր ահաւոր հրդեհ պիտի ըլլայ, որ քարեր և մետաղներն այլ հալեցնէ, մեղաւորներն և դեւերն այլ մէկտեղ, Յետ այն

օրերուն՝ երկիր մաքրուած նորոգուած պիտի երեւնայ. մարութ մարդիկ այլ պայծառացեալ պիտի ապրին՝ կերակուրի կարօտ չըլլալով՝ 3000 տարի, միայն կենսատու Հոմ ծառոյն հիւթը խմելով, կամ Հետեաւէլ ցլոյն բրդխածը. յետ այդքան տարիներու՝ պիտի լրանայ աշխարհիս 10,000 ամեայ ժամանակն: Յետ այնորիկ ինչ պիտի ըլլայ. — Կարծեմ Մոգներն այլ հիմայ չեն գիտեր. բայց, թէև պոմպոս հին յոյն հեղինակն՝ որ մանրամասն գրեր էր Զրադեշտի վարքն և վարդապետութիւնը (հիմայ կորսուած, բայց Պլուտարքոսէն քիչ մի ծանուցուած), կ'ըսէ, թէ դարձեալ 2 կամ 12000 տարի պիտի հետեզին Ումըզդի հետ. և յետոյ Թուի Թէ նորէն պիտի նորոգուի աշխարհ և ժամանակի շրջանն. այսպէս կորստաւելով մոգուց կարճատևութեան յաւիտեականութիւնը:

Այսպիսի խառն ի խառն հաւատք ունէին և մեր հին Հայք. — հաւանական է լիէ ունէին, թէ և ոչ ամենայն Հայք. Բ. Արտաշէս նորոգող կամ յորդորող զհական պաշտամանց՝ ունէր ընտանի մի (ըստ Խորեն. Բ. ԽԸ), « աշակերտ մոգի ուրումն երազա » հանի (1), որ յայն սակս Մոգպաշտէ անուն « կարգային ». զսա փոխանակ Երուսաղայ եղբոր Երուսաղայ՝ քրմապետ կարգեց. ասկէ զուշակուի մոգուց աղանդոյն ընդունուած ըլլալն ի Հայս. Մոգպաշտէ (2) բառն այլ զուշակուի Մոգուց վարդապետութեան հետեւող, և է պարսկերէն այլ عبادت. վկայէ և պատմութիւնն, ինչպէս առաջ յիշեցինք, որ երբ Արտաշէս Սասանեան նուաճեց զՀայս, ոչ իբրեւ նոր կրօնք մտուց զկրակապաշտութիւն, այլ « զՀուրն Ումըզդական որ ի վերայ բազ » նին որ ի Բագաւան՝ անշէլ հրամայէ լու » ցանել: Բայց, Թուի Թէ երբ Տրդատ յաղթողաբար դարձաւ ի Հայս, Պարսից հետ

1. Բաց յայեւայլ աղթարական բանից՝ կ'ըսուի թէ Զրադեշտի գրոց եօթն մասունքն (Նոսքայ) երազական բանք էին:

2. Թուի թէ յունարէն Մեգաբիս գրուած առնուն այլ զայս նշանակէ. վասն զի իրենց Եփեսոսի Արտեմիս մեհնին ներքինի քուրմերն այլ այսպէս կոչուէին (Մորի. Գ. 157):

վաճընտեց անոնց պաշտամունքն այլ, զոնէ իր սեփական արքունեաց սահմաններէն. վասն զի իր հրովարտական մէջ (համարելով վաւերական), ոչ կրակի յիշատակ կայ և ոչ լուսաւորաց պաշտաման:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀՄԱՅՔ. — ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ, ՀԱՐՑՈՒԿՔ,
ԿԱՌԱՐՈՒԹՅՈՒՆՔ

Ինչ հաւատք որ օտար է ի կրօնից հին և նոր օրինաց՝ մոլար և սուտ է, ինչպէս տեսանք ինչուան հիմայ յիշած տեսակ տեսակ հաւատացեալ և պաշտեցեալ առարկաներէն. որք քիչ կամ շատ սկզբնական աստուածածաւ, նօթութեան գաղափարին խառնակելէն և աւրուելէն առաջ եկած էին. և եթէ այդ ծագմանէն յառաջ գալն, և պաշտելիաց երեւելի է արաւոր կերպարանքն՝ կրնային մոլորութեան պատրուակ մ'ըլլալ պաշտողացն և խարուելու դիւրութիւն մի, սակայն նոյն իսկ կերպարանքն ըստ մեծ մասին յայտ յանդիման թանձր նիւթեր ըլլալով, շատ այլ կու մեծցընեն մարդկան մոլորութիւնը. Բայց ինչ աւելի մեծ կ'երեւի մոլորութիւնն՝ չնչին բանից մէջ, որ շատ հեղ իսկական բանէ մ'այլ ծագում չունին, այլ սոսկ երեւակայութիւն, կարծիք և ստուծիւն են. կամ երեսած և պատահած բանէ մի՝ ուրիշ բան մի հետեւցընել մտօք կամ կամօք, այլ ոչ իրօք. զի չկայ ստոյգ ինչ որ իր ըսուի, այլ շատ շատ երեւոյթ մի՝ և այն խաբէական: Այսպիսի մտաւոր և կամաւոր կամ գործնական մոլորութիւնք, կամ խարուելով կամ խաբելով, մեր ինչուան հիմայ յիշած դից, ոգեաց, պաշտելիաց և հաւատալեաց շատութենէն՝ աւելի այլ շատ են, և ընդհանուր, այսինքն ամեն երկիր և ամեն ազգաց մէջ գտուած, և դժբաղդաբար և մեծ ամօթով՝ ըսեմք, նաեւ քրիստոնեայ ազգաց կամ անձանց մէջ՝ մինչեւ հիմայ, աւելի կամ սակաս, մէկ կամ մէկայլ կերպով մնացած և շարունակուած:

Այս տեսակ տեսակ կարծելիքն և հաւա-

տալիք, որ երեւելի առարկայ մի չունին, իրարմէ զանազանելն անկարելի կամ դժար է, մէկ բառով Հմայք և Հմայութիւն կ'ուզեմք անուանել, իրեւ ընդարձակ և շատ տեսակ բովանդակող. զորս եթէ ջանամք քանի մի կամ հանրական ցեղի վերածել և բացատրել, ըսենք կախարդութիւն, Գոռալ, կռքիւն և Հարցոյն, թէ և չեմք համոզուած թէ յաշոյիմք այսպիսի բաժանմամբ. եւս առաւել, թէ կարենամք յիշել զոնէ մեր ազգի և լեզուի մէջ ծանօթ՝ լսուած տեսակները և բոլոր անունները. և շատ սոգոհ չեմք չդատարանելու կամ չըսածներու վրայ. վասն զի ոչ միայն ստուծիւնք են, այլ եւս աւելի և երբեմն չար խելագարութիւն, խելացնորութիւն, խելացնգութիւն. զրեւս իսկ անհաճոյ և ցաւալի՝ այնու՝ զի այսպիսի աղճատանք և ստուծիւնք՝ ոչ որպէս զիք և կուրք յօտարաց մտեր են ի Հայս, այլ շատն իրենցմէ հնարած (ինչպէս ուրիշ ազգեր այլ իրենց իրենց), և յօտարաց այլ վկայուած են Հայկական հմայք, (ինչպէս պիտի յիշեմք յետոյ). և որ չարագոյն է՝ մեծ եռանդեամբ կամ յամառութեամբ պահուած, թէ և շատ Հարք և վարդապետք մեր հակառակած և մեղադրած են, սկսեալ ի Խուսաւորչէ, յԵղնիկայ, ի Խորենացոյ և ի Մանգակունդ, որ վշտացեալ զրէր, « Ոչ դիւական հմայիցն են » պատժողք և ոչ Գոռալացն պահանջողք ». և եթէ ինքն և իրմէ վեճն շատերն այլ պատմեր և խրատեր են, այլ ոչ է ջնջուած. և աւելի ցաւելի է ըսելն՝ թէ անշնչելի այլ երեւի. Բայց և ըստ Յիսուսին մերոյ՝ « Այս » ազգ (չարի) ոչ իւրիք եւանէ, եթէ ոչ պահօք » և աղօթիւք »:

Արդ, ըսենք նախ, Հմայութեան անուամբ ինչ կ'իմանամք՝ ընդհանրապէս և մասնաւոր: Ընդհանրապէս՝ ըստ նախագրելոյս՝ առմանայն սուտ հաւատալի բան որ պարզ հետեւցընելով մի ըլլայ տեսնուած կամ չտեսնուած բանէ, դիպուածէ, երազէ, ձեւէ, շարուածքէ կամ գրուածքէ, կամ խօսքով, կամ զրով, կամ տեսակ տեսակ նիւթերով, դեղերով, կենդանիներով, շարժմամբք, շօշափմամբ, և այլն: Իսկ ի մասնաւորի՝ Հմայք կամ Հմայութիւն բառի յատուկ նշանակու-

թիւնն է, սնտոի ջանք և գործք իբր կրօնական սկզբամբ բան մի գիտնալու, մանաւանդ շատերու չգիտցածը, և ըստ այսմ գիտցողն քան զայլս կ'ըլլայ գեո և հմուտ, և այս բանին արմատն կրնայ Հմայութեան այլ արմատ ըլլալ ըստ մեր լեզուի, և հմայքն գործ հրմտի։ Օտարաց մէջ այլ փնտռելով նման աշուն, նախ Զանգիկ Հունայն յիշուի, և այնոր հետ պարսիկ Հուն, որ իրենց մարգարէ մի համարուէր Ճէմէիտ թագաւորին առտն, և մագութեան վարդապետութիւններ գրեց։ Զանգիկ և Հնդկաց Հոմայի և Սոմայի մերձաւոր անուամբ Պուտհեանք այլ Մայա կոչեն Հրապոյրք ըստածն առ մեզ, որ մկորու թեան շարժառիթ է։ — Հայոց հին հմայութեան կամ հմայասիրութեան վկայութիւն է՝ մէկ տեսակին (յետոյ յիշելի) լատին քերդողին (Յօբնաղ, Երգիծ. 9, 550) անուանելն, *Armenius vel Comagenus Aruspex*։ — Բարդածան աղանգաւոր ի սկիզբն Գ դարու (ըստ Խորեն. Բ. ԿԶ.) գալով ի Հայս, քննեց ասոնց մեհնական պատմութիւնները և պաշտամունքը, և « արար բա » զում ասացուածն ընդդէմ Բաշիւից և կոց » պաշտաման՝ որ յաշխարհիս մերում »։ Ս. Սեդրեատրոսի և Կոստանդիանոսի լիճաբանեալ պատմութեան մէջ՝ յիշուի, որ կայսրն յառաջ քան զհաստալն ի Քրիստոս, իր հիւանդութեան ճար ուզելով՝ խնդրեց և ի Տրդատայ՝ իբրեւ ի մերձաւորէ՝ որ իրեն Գիւթեր խաւրէ ի կողմանց Պարսից և Հնդկաց, որք թերեւ գտուէին և ի Հայս. թէպէտ այս պատմութիւն շատ երկբայական է։ — Յովհան Մանգակունի իր ժամանակի և առաջնոց հրմայութեանց զէմ գրելով (ԻԶ ճառ), յիշէ այս տեսակները. Դիարոսքիւն. Թովուսքիւն. Հատահարցոսքիւն. Հասահայոսքիւն. Մադարսիւսքիւն. Քոսահարցոսքիւն. Հեղահարոսքիւն. Հմայոսքիւն. Միւղագիտոսքիւն. Գրարարոսքիւն. Աստեղագիտոսքիւն. Դիւահարցոսքիւն. Օրահմայք. Լուսնախտիրք. Շեղախտիրք. Ոգոտնահմայք. Գետահմայք. Սննիկունք. Յուսոսքիւն. Բախտ. Դահաստագիր. Գիր Պահարանի. Շարժմակը բժժանաց. որոց վրայ կըրնան աւելցուիլ այլ և այլ հմայութիւններ ուրիշներ յիշուած։

Վանական վ. հեթանոսութեան և Հմայից ծագման վրայ խօսելով, համարի, թէ « Թա » աւրս Աբրահամու՝ Դիարոսքիւնք գտան. » Գարդէացիքն Աստղագիտոսքեամբ առ » նէին, և Մորքն՝ Զեհասկանօք, և այլք Վրն. » կա » զմեռեալսն ածելով. փոխացիք՝ » Լեդգահմայոսքեամբ՝ զդրքոտանեաց շրջ » մոնսն, զճայն թռչնոց, զփայտի և զքա » ռի։ Եւսի Եհնուէ սկսաւ զԿախարդոս » քիւն, վանն որոյ ասէ (Ս. Գրիք) Եհնուէ՝ » զուկն կախարդաց։ Ոմանք արմատուք առ » նեն զԿախարդութիւնն. առնաւ թաղելով » ի հող, և երեք կենդանւոյ ձայն տան » ածել, ձկան, թռչնոյ և մարդոյ »։

Ա. Առնց կարգին՝ հասարակօրէն լսուած Կախարդութիւնը չի յիշեր Մանգակունին, զի իբրեւ ընդհանուր անուն համարի. մօլուրութեանց, կամ Հմայութեան անուամբ զնոյն իմանայ, նոյնպէս և Դիարոսքեամբ, զոր ամեն տեսակէ առաջ զրեր է. և հիմայ այլ այս երեք անուանք աւելի ընդհանրական և համանիշ համարուին։ Կախարդ բառին ստուգարանութիւնն անյայտ է ինձ. և հարկ է որ յատուկ բան մի նշանակած ըլլայ ի սկզբն, տարբեր միւս երկու անուններէն։ Ս. գրոց թարգմանութեան մէջ միշտ յոյն բնագրի բառին՝ նոյն հայ բառն չի փոխանակեր, և աւելի աչք խաբող, անպարար մի ցուցնող համարուի։ Մեր ոչ շատ հին վարդապետաց մէկն գրէ. « Կախարդն՝ որ անթի ինչ թաղէ » ի հող, կապս կամ մոմ կամ էրկար. և պէս » պէս թժմանօք յարմարեն զարուեստն »։ նոյն բան քիչ մի տարբեր գրուած է. « Կախարդք » ասեն՝ որ անթի թաղեն ի գետնի, բրժ. » ժանօք ինչ պէսպէս ըստ արուեստին »։ Իսկ Թովմաս Մեծօփեցի, « Կախարդք՝ որ » յարմատս ծառոց և ի ճայնս քաջնոց դիւ » թէին »։ — Կախարդն իր արուեստով կամ զործիքներն այլ մէկտեղ իմանալով՝ կախարդասար կ'ըսուի, գործն այլ՝ կախարդանք, կախարդոսքիւն. յիշուի և Կախարդանոց, զոր տուն ուրացութեան կ'անուանէ վարդան վ. ի խրատուն. ուրիշ խրատի մի յիշէ Կախարդամարտ Դեղատոռոսքիւն. Թովհաննէս Մամիկոնեան՝ իբր նախատական խօսք մի կ'ըսէ « Կախարդաստեարք գուք »։

Հմայից համար այլ գրէ մէկն. « Հմայն » որ ի տես աչաց կամ զձայնն հմայէ, զվը-
 » ոիչս և զկոիչ հատուց, կամ զձայն կրակի
 » և զաձատուց և զդրան, կամ աքիստ տե-
 » սեալ, կամ բէձ կամ մոռձակ, և այլ ինչ
 » այսպիսի » : Այսպէս հմայութեան անունն
 անելի ընդհանուր ըլլալով՝ այլեայլ կերպերն
 բացատրուին հետը կցած բառերով. ինչպէս,
 Հերդահմայութիւն, որ է մորթուած կամ
 զոհուած կենդանեաց լերկը և շարժմունքը
 զնրնել, և ըստ այնմ գուշակութիւններ ընել-
 այս Հերդահմայն է Լատինաց և իրենց վե-
 րդիշեանք քերդողին Aruspex կամ Haru-
 spex կոչած՝ Հայ և Կումգեմնացի հմայողն.
 նոյնն ուրիշ տեղ այլ կ'իմացնեն Հայոց այս
 աղանդակ հմայութիւնը, անմեղուկ Աղանեսեաց
 հետ աղտեղի Ծանց աղիքները քննելնին :
 Սալուստիոս այլ իր հատուկտիր պատմու-
 թեանց մէջ յիշած է աշխարհակալ Տիգրանի
 հարցընելն կամ փորձելն, նախ զԵրագա-
 գետս, յետոյ զՀերդահմայս և վերջը զՀա-
 ճահմայս : Այս ետքի տեսակն այնքան յա-
 ճախեալ էր առ Հռոմայեցիս, որ հաւանայ
 կոչուեալ, Augures (բառին սկիզբն նոյն է
 հաս թափս), որ ինչուան հիմայ առ արեւ-
 միտեայս՝ քարի մաղթանաց տեղ գործածուի,
 (Փռ. Augure, augurer). հմայողաց տեղն
 այլ կոչէին Auguraculum. Եթէ բառէն և
 եթէ բարդութիւններէն գուշակուի որ Հըր-
 դահմայութեան պէս՝ Հայոց այլ սովորական
 էր, և այս, որ Հառահարցութիւնն այլ կ'ը-
 սուի, յայտնելով որ ոչ միայն աղիքնին քըն-
 նելով կ'ըլլար, այլ և քսիչքն և կոիչքն, այս-
 ինքն ձայները, որով կոչուին և Հառակոիչ :
 Այս անուամբ յիշէ վարդապետ մի (ի ճառի
 Երզնկազարդի) ուրիշ տեսակ հմայողաց հետ,
 իրմէ հին Դաւիթ վ. Ալակայ որդին այլ
 (ԺԲ դարու) ուրիշ շատ տեսակ հմայից հետ.
 իր ժամանակակից ազգակցաց համար. կ'ըսէ
 « Առ երեկս՝ թէ հաւ խօսի՝ հմայեն . և ի
 » Մարեաց թէ ածէ ձայն աքաղաղի՝ հա-
 » անեն զղլուխն » : Ետուրուք (որոց յա-
 րեւելից և ըստ ոմանց ի Հայոց ծագումն յի-
 շած ենք) միտուցին այս հմայութիւնս առ Լա-
 տինս. իսկ առաջին գտողն՝ շատ անյարմար՝
 զՅաբեթ համարի վարդան պատմիչ, ուրիշի

հետեւելով : — Հերդահմայութեան համար
 այլ կ'ըսէ Նոննոս (ինչպէս յիշած ենք և
 զայս) « Մորգեն ի Գամրաց են (որ է Ա.
 Հայք), ուստի և Հերդահմայութիւնն լինի » .
 Տատիանոս հնազոյն գրիչ այլ՝ փոխաբացող
 ազգակցաց՝ Հայոց՝ և իսաւրացող կ'ընծայէ
 այս գիտս, Ենիպանիներով հմայող տեսակ
 մի է Օձակոչն, բայց մեր ազգի մէջ այս-
 պիսին չի յիշուիր, այլ բառն՝ ի Ղազարայ
 փարպեցոյ :

Բ. Այլ եւ այլ նիւթոց կամ իրաց զննու-
 թիւնք՝ իրենց անուամբ հմայութիւն ըսուել-
 նին յիշեցինք : Իսկ ասոնց իրարմէ զանա-
 զանելով բաներ հետեւցընելն՝ Խոսրոյ կ'ը-
 սուի մեր լեզուով, ուսկից եղածն այլ Խոսիքք,
 և տեսակն այլ այսոր հետ կցած. ինչպէս
 կ'ըսուի Խոսրագիմայ, դէմքը զննելով հմայել,
 կամ անձին բնութեան և բարուց վրայ յար-
 մար անյարմար բաներ ըսել, որք և երկար-
 օրէն գրուած գտուին հայերէն այլ . ուրիշ
 տեսակ բաներու խտրոյն՝ կոչուած է նաև
 Խոսրագիտք : Ըսածէն յայտնուի որ խտրու-
 թիւնն ուրիշ բան չէ՝ հապա մասն այլեայլ
 հմայութեանց, որոց շատ տեսակները յիշէ
 վերդգրեալ Ալակայ որդին Դաւիթ վ. « ի
 » ծննդեան (տղայոց) բազում հմայութիւնս
 » առնեն. բազում և յորժամ զվեռնայն հա-
 » ճեն ի տանեն. նա և ի հարստանին. բա-
 » զում հմայք և ի ձանապարհի. և յորժամ
 » առաջի առագաց երթայցեն. — և ի Հնձանս
 » և ի Եպրասիս, ի վանառև ի ի գնել, և
 » զՀանդերձակ ի կտրելն, ի Զենուչ, յիշաւ
 » քարտրիւն. ի հանելն յամանէն. ի վերայ
 » Որոց. ի Նարտաներկութիւնս, յիշաւ
 » նանկութիւնս, այլ և յամենայն օրինակ ա-
 » րուեստից, Եւ ի խնդրել ումեք ջուր ի գի-
 » շերի՝ անցուցեալ ընդ նա դանակ երեքքնե-
 » քի, և այնպէս տան ըմպել : Այլ և արգելուն
 » ընդ երեկս տալ մաղ՝ խնդրողաց՝ և կրակ.
 » նոյնպէս և յառուս Անդեանց հինգ՝ տալ
 » բան խնդրողաց : Եւ ի գալ Նորոյ տարւոյն՝
 » ընկենեռն երկար ի կուծ, և քարշեն ծիր
 » զերդընակոյն (տան չորս դին). և յառաւօ-
 » տուն յղեն զաղկուհնս՝ շրջել քարիւն ի
 » բացեայ, և հայել ի ներքոյ նորա. թէ գը-
 » տանի մալ սպիտակ՝ ասեն, թէ քախտի

» հասաւ, հարմանցուցանեն զնա առն ալեւ
» ւորի. և թէ գտանիցեն սեւաւ, ասեն՝ թէ
» բախտի հասաւ տալ զօրիորդն երիտասարւ
» զի: ... Եւ ամենայն արուեստաւոր ի մուստ
» տարւոյն յարուեստն իւր հմայեն. դարբին՝
» կռանաւ մի հարկանէ զսալ. ոստայնանկն՝
» թել մի քարէ ի կկոցէ, և բիճան երիցս
» հարկանէ. Մանոցն՝ թել մի ձգէ, և տալ
» զայլն զիլկաւ: — Նա և ի տարեկան
» տոնս և յեկեղեցական նուէրս՝ խառնեն
» բազում հմայութիւնս: Այլ և ի հարկանել
» ժամահարիճ՝ զժամանակն հմայեն: Եւ ի
» յեւանելն իւրեանց կամ օտարաց ընդ դռնս
» տանն՝ հմայեն: — Այլ և ի չռանալ
» զհանդերձ կամ զգլուխ արանց կամ կաւ
» նանց՝ հմայեն »:

Այս յիշուածներուն մէջ (անցողաբար ըսեցնք) հետաքննական է մեզ Ժամահարն, իբր գործի արուեստական և նարտարութեան հնար. վասն զի չեմ կարծեր ժամկոչ մարդ մի՝ տախտակով կամ ուրիշ նիւթով զարնող յեկեղեցի հրաւիրելու համար, այլ զարնող կամ հնչող արուեստագործ ժամացոյց: — Ժամանակի և ժամանակաչափ Լուսաւորաց այլ հմայութիւնք կային. ինչպէս, « Լուսնահմայ. » որ զօրն չար և բարի առէ Լուսնոյն, ըստ վարդանայ: Աղբորաց գրոց մէջ այլ կան երկար բանք ըստ փոփոխմանց Լուսնոյ. — Ամպահմայք այլ նշանակութիւն ի տուամար. զոր օրինակ, « Սեպտեմբերի 16. » այսօր յԱմպն հայել՝ առողջութիւն է մարւ. » զոյ »: Կ'ըսուին նա և Օրահմայք, կամ շարթուն օրերէն չորեքշաբթին և շաբաթն չար համարիլ, ինչպէս իմացնէ Մանգակունիս, թէ և հիմայ ուրբաթն այնպէս համարուի. կերպ մի խորանք կամ օրահմայութիւն է և Ծննդաբաշխաշինն, որ՝ էր տղայոց ծննդեան աւուր կենդանակերպէն և աստեղաց զիրքէն գուշակել, թէ ծնածն այս կամ այն օր՝ ինչ բաղդ պիտի ունենայ. և այսպէս իրենւ առաջուց կու բաժնէին մարդկան իրենց վիճակը. այսօր համար այս կերպ իւր տրութիւնք կուտէին Բաշխք. որոց շատ հետամուտ եղած կ'երեւին Հայք, և իրենց մեղքերն ու քուրմերն շատ բան զբաժ պոսպիսի սնտեանց, զորս Բարդաթան Ասորի գտեր և

կարգացեր էր անոնց մեհնից մէջ: Խտրութեան գործ մ'այլ է ամաց այս ինչ և այն օրը՝ այս և այն բաները սահմանել ընելու. զոր օրինակ, նաւասարդի 24 ին (օգոստ. 31) յարմարի Ալուայ խել: Ողբերուծից ձեւերուն և ձայներուն այլ մանրամասն հմայութիւնք գրուած կան, որոց հեղինակ Դանիէլ մարգարէն գրեն անիմաստք, աւելի զգոյշքն՝ ուրիշ Դանիէլ մի, « յԱսորոց գրոց ասացեալ », և թարգմանեալ հայերէն:

Այս կերպ զիտելով գտարես կամ զգիտութեան զիտ և շարժածս՝ հմայողքն են կամ պէտք է համարուին Նշանագիտ կամ Նշանագիտ կոչուածքն, կամ սոսկ Փետ (գիտուն), և ըստ իրենց հանած հետեւութեան կամ խօսքէն՝ Գոռակ, որոյ իմաստն յայտնի է: Բայց մեր մեկնողաց ոմն կամ ոմանք՝ Նշանագիտը համարին Մեռիշահարցոյն, կամ Մեռիշահմայ (բայց այս ետքի բառն չեմ հանդիպած ի գիրս). « Նշանա » որ է (է կ'ըսէ մէկն) որ մեռելովք նշանաւոր ըստ առնէ. » միւս ոմն. « Նշանագիտն որ ի գերեզմանս ննջէ և մարդ կերպարանէ, որպէս զՍամուէլ՝ Սաւուղայ երեւցոյց Հարցոյն կինն »: Այս կերպ հմայոյն պէսպէս խաբէական գործերով և խօսքերով կարծեցընէր, թէ մէկուն ուզած մեռեալը կու կանչէ, խօսի և հարցնէ ուզած բանին վրայօք. և թէ՛ շատ նարտար է մեռելահարցովն՝ զմեռեալն այլ կու ցուցնէ, կամ ստուերակերպ բան մի տեսնել կարծեցընէ, որ Որոշահմայն կոչուի առ մեզ սովորաբար. և զի ինչորդքն այնպիսի առթից մէջ վախով այլ պաշարուած են՝ իրօք չտեսածնին այլ տեսնել կարծեն և հաւատան: Այսպիսի բան էր վերը յիշուած Սաւուղի ուզածն այլ՝ Հարցոյն կ'ական ձեռքով. թէ և ըստ մեկնաց Ս. Փրոց՝ անոնց ստութեամբ և մեղրութեամբ ուզածը, Աստուած՝ ի յանդիմանութիւն Սաւուղի՝ ստուգի երեւցուց կամ լսեցուց Սամուէլի ահաւոր և մահալիճն ձայնը:

Գալով այս անգամ և չար հմայողաց տեսակին՝ որ Հարցոյնք ըսուեցան, շատ հեղ զստանայ իրենց յօգնութեան կանչելու կամ այնպէս կարծեցընելուն համար՝ կ'ըսուին և Դիաակոյն. այլ և վհռակ, որ սովորաբար՝ կա-

նանց համար կ'ըսուի. և բառն կրննար կարծուիլ ի վեհ բառէ, իբր դիւցազանց ոգւոց վերաբերեալ. բայց հաւանագոյն է վիճ բառէն, որ խոր տեղ և անդունդ նշանակէ, ինչպէս մեռեալքն և թաղեալքն այլ այնպիսի տեղոյ պատշաճին: Վերոյիշեալ վկայութեանց գրող մէկն՝ գրէ և զայս. « Վհուկքն՝ որ ի » վրհաց և յանդընդոց մեռեալ կերպարանեն, » զեւք՝ ի կերպ մարդոյն երեւին, զոր Դիւ » ապիռլ ասեն և Հագիւսք՝ միւսն այլ գրէ. » Վհուկք՝ որ յանդընդոց մեռեալս հանէ, որ » պէս առ Սաւուլ՝ կ'ինն վհուկ, որ եր գեւ » Հին բաղդիբբ գրեն, « Վհուկ՝ որ մեռելոյ ու » կերբ հարցանէ կամ Դեռ հարցոյն » . իսկ Սկեւտացին (Գէորգ ի Մեկն. Եսայեայ) համարի « Դեռ իմն չար՝ որ յորովայնէ կա » նանցն խօսի, և նոր իրօքն ջանայ հաւա » նելի առնել զմոլութիւնն » : Ըստ այսմ վհուկ և Բրոմվայնախօս նոյն են. ի Ս. Գիրս այլ այս բառս գրած են իրենց լեզուով մեր վրհկի տեղ. (Έργαστρομικός. Ventriloquus). Վհուկ բառն գրուի և Վոհուկ, զործն՝ վրհկոչիւն, հարցընդոց՝ վհկահարցոյն. թերեւ իրենց կանչած ոգւոց պէս՝ այս չարանիկ հարցօսից այլ՝ վհանման տեղուանք բնա կէին: — Եթէ պատմութիւնն ստոյգ ըլլար՝ շատ հին համարելի է վհկութիւնն ի Հայս և առ մերձաւորս. զի Շամիրամ՝ այսպիսի իմն հնարքով, կ'ըսեն, կ'ուզէր զԱրայ տեսնալ կամ տեսած կարծեցընել: « Այն ունէր (կ'ըսէ » խորենացի) դիւքոսքեամբ մհկութեան խրոյ » կենդանացուցանել զԱրայ » : — Գրիգոր Մագիստրոս (թուղթ ԺԶ.) մեզպարէ զորպիս Սշոտայ (հաւանորէն Բ Գապիկ, վերջին թագաւոր բագրատունի), զի « տակաւին հնարի » գիւթութեամբ կ'իշխոյ, և վհուկս ընդ ինքն » խորհրդածուս յուս իւր բառնայ, ստանձնեալ » որպէս կենտուտու Պիւտիթեայն » : Մագիստրոսի խօսքերն այլ շատ հեղ իմանալու համար՝ սեսակ մի հարցուկի պէտք զգացուի. և չեմք իշխեր այնքան նախահաւատ կարծել զԳապիկ, զոր այլք՝ Յունաց գիտուն եկեղեցականաց հետ աստուածաբանօրէն վիճող ցու-

ցած են: Ըստ առասպելաց Յունաց՝ Պիրիթոս կամ Պիւտիթոս ըստ Մագիստ. (Pirithous) թագաւոր Հեպիդեայց, իր հարսանեաց հրաւիրեր էր զԿենդաւորոսս (Չիամարդս), որք հարսը յափշտակեցին, իրենք այլ յետոյ շարդուեցան. խորենացի ասոնց նմանցընէ Տրդատ բագրատունոյ բրածը (Բ. ԿԳ), իսկ Մագիստրոս կ'իշխ այլ մտցընէ կենդաւորոսից հետ: — Վհուկ անունն և զործն՝ եթէ ի մեր լեզուէ ծագեալ և թէ ոչ՝ շատ հին երեւի, ոչ այնքան հեռաւոր նմանութեամբ ձայնին և իմանութիւն՝ Կելիտաց և այժմու ֆրանկաց Fée կոչածին, այլ աւելի Ficca որ իսկպպէս վհուկ, կախարդ նշանակէր (2):

Մենք այլ բանն ի բան, անունն անուն անցնելով, (թէ և ըսինք որ չեմք կրնար զասոնք որոշակի զանազանել), Կիւս՝ յորմէ և Կիւսահանայ, բառին ծագումը և բուն նշանակութիւնը չեմք գիտեր, բայց ի թարգմանութեան գրոց՝ Նշանադէտի իմաստով յարմարի. ինչպէս ի մարգարէութեան Չաքարիայ, (Գ. 8) Կիւսահանայն՝ յունարէնն Τερατοχοτος, Հրաշալէտ ստուգաբանուած է, ինչպէս Վարդան Վ. այլ Ելից գրոց մեկնութեան մէջ գրէ. « Կիւսահանայ նշանախնդիրք և հրաշալէտը են » : Մագիստրոս նման իմաստով բառից հետ խառնէ Կիւսակերտող բառ մ'այլ, որ կրնայ կարծուիլ կիւսի հնարած կախարդական բան մի, ինչպէս գրուածք կամ հնայեակ: Հայերէն բառս նման կամ մօտ՝ լուի առ Յոյնս Կոկս կամ Կոյկս, յորմէ լատինն Koes, Koies, որ Սամթրակեան կղզեաց դից պաշտօնեայք էին, քաւիչք կամ խոստովանութեամբ մարդիչ իրենց հեռեւտղաց: Երկրիս շատ հեռաւոր մէկ կողմի (Ամերիկոյ Վերգինիայ նահանգի) հին բնակիչք այլ գրեթէ համանուն շատուած մի ունէին՝ Կիւսաս, Kivosa, խնամող և խորհրդատու:

(Շարայարեղի)

3. Այս մերձաւոր նմանութիւնդ յիշեցնէ և գոցէ արժէ գիտելու իրենց Eostra և մեր Աստղիկն. Wih, Wiha, վեհ, սուրբ, սաճար, Weiba քահանայապետ (ըստ Գոթաց), Sifer Սուրբ, Hea, Heag. Հակայ (Հայկ) Hol-Ս. Sand-Ձահ-Թողով ուրիշ հասարակ բառեր:

1. Հագիւսք՝ արարերէն ասոյն նշանակէ չարիք, վիշտք: